

Türkiye Selçuklularının Malî Düzeni Hakkında Bir Değerlendirme

İbrahim Güneş¹

Öz

Bu çalışmada Türkiye Selçuklu Devleti'nin istifâ (malîye) divanı ve malî düzeni ele alınacaktır. Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Türkiye Selçuklularında devletin malî işlerine divan-ı istifâ bakmaktaydı. Bu birim, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi devletin her türlü malî işleriyle ilgilenir, rakamların defterlere geçirilmesini sağlardı. Bu kurumun başında ise müstevfi adında bir görevli yer alırdı. Divan-ı istifâ, Abbasiler (750-1258) zamanından itibaren ihdas edilen bir divan olup, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile birlikte bu devletin de malî hesaplamaları için bu ihdas edilmiştir. Divan-ı istifânın Türkiye Selçuklularında teşekkül etmesi I. Alâeddin Keykubad zamanında vuku bulmuştur. Kurumun başındaki müstevfiler, devlet hiyerarşisinde müşriften önce vezirden hemen sonra gelirlerdi. Müstevfiler, Moğol hâkimiyeti ile birlikte bunlara verilecek haraç ve değerli eşyaların sayım ve kontrolleri ile de ilgilenmeye başlamışlardı. Devletin malî düzenine gelince, her türlü gelirin hazine-i amire ve hazine-i hassa denilen iki hazinede toplandığı görülmektedir. Devletin kuruluşundaki başarılı seferler ve I. Alâeddin Keykubad zamanında ihtişamına kavuşması sayesinde devletin gelirleri artmaya başlamış, bu da devrin iktisadî yönüne olumlu etkileri olmuştur. 1243 Köseadağ Savaşı'nda alınan mağlubiyetle Türkiye Selçukluları Moğollara haraç veren bir devlet haline gelmiş, devletin toprakları da adeta Moğol yönetici ve komutanlarının haraçgüzarı halini almıştır. Bu da Moğol merkezli yeni bir malî düzenin kurulmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Divan-ı İstifâ, Müstevfi, Malîye, Vergiler.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Selçuklu ve Malazgirt Uygulama ve Araştırma Merkezi (SEMAM) Müdürü, ibrahimgno2@gmail.com, ORCID: [0000-0002-2080-8870](https://orcid.org/0000-0002-2080-8870).

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 06.06.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 14.11.2024

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published as open access under the CC BY-NC 4.0 license.

A Review on the Financial System of the Seljuks of Turkey

Abstract

This study will delve into the financial divan (divan-ı istifâ) and financial organization of the Seljuk State of Turkey. In Turkish history, the Turkey Seljuks, which hold a significant place, entrusted the state's financial affairs to the divan-ı istifâ. This unit, like in other Islamic states, dealt with all kinds of financial matters of the state and ensured the recording of figures in the ledgers. At the helm of this institution was an official known as the müstevfî. The divan-ı istifâ, which corresponds to the Ministry of Finance today, was established from the time of the Abbasids (750-1258) as a divan for the financial calculations of the state, and it was established with the founding of the Great Seljuk Empire. However, its formation during the era of the Turkish Seljuks occurred in the time of Sultan Alaeddin Keykubad I. The müstevfîs at the helm of the institution ranked just after the vizier in the state hierarchy, before the müşrif. With the Mongol domination, müstevfîs also began to deal with the counting and control of tribute and valuable goods to be given to them. As for the financial organization of the state, it is observed that all kinds of income were collected in two treasuries called hazine-i amire and hazine-i hassa. Due to the successful campaigns at the establishment of the state and the splendor it gained during the reign of Alaeddin Keykubad I, the state's revenues began to increase, which also had positive effects on the economic aspect of the period. However, with the defeat in the Battle of Köse Dağ in 1243, the Turkish Seljuks became a state paying tribute to the Mongols, and the lands of the state almost became the tribute collectors of Mongol rulers and commanders. This resulted in the establishment of a Mongol-centric financial system during this period.

Keywords: Seljuks Turks, Divan-ı İstifâ, Müstevfî, Finance, Taxes.

Extended Abstract

Since Divan-ı İstifâ was one of the main members of the divan-ı a'lâ, which was the great divan in the Seljuks Rum, it was one of the leading institutions that directly affected the state administration. The active person at the head of the institution was called Müstevfî or Sahib-i Divan-ı İstifâ. Depending on the divan-ı a'lâ (great court), which is the biggest divan of the state, the calculation of all kinds of annual revenues of the state, especially the collection and collection of taxes and their use in necessary places, in short, all kinds of financial transactions of the state. The court of finance, had a very important place in the Seljuks Turkey, as in many other states in history. The head of this institution was called müstevfî or sahib divan-ı istifâ. These only land and iqta registers and their transactions belonged to the great divan, and therefore to the head of it, Pervane. As it is understood, due to the increase in the number of müstevfîs in the last periods of the state, there was a person in charge of İstifa-i memalik (the country's finances), and themüstevfîs were working under him. As a matter of fact, Aksarayî, while describing the state appointments, states that Sherefeddin Abdurrahman-ı Tebrizî was

appointed as the head of the country's finances (istifa-i memalîk), while in a subparagraph he shows Sheref ad-Din Osman as müstevfi.

As for the Seljuks Rum period müstevfis that we could identify, we were able to identify the names of a total of twelve people in the source First of all, it is necessary to start with Müstevfi Sad ad-Din Ebu Bekr-i Erdebili. His name is mentioned during the reign of Alaeddin Keykubad I, According to Aksarayî, in the last days of the Seljuks Turkey, four Müstevfis were engaged in pencil works in the divan of manuscripts (divan-ı menashir), two of them were in the dalay divan (divan-ı dalây), and one of the other two people was in the incü divan is writing (divan-ı incu). In this period, it is seen that there were new land management organizations in Anatolia under the name of Incü and dalay. The land of the Ilkhanate was considered the personal property of Ilhan or the dynasty. For example, the owner could transfer, sell, or dedicate his land or income from the land. As in the example of Erzincan, some parts of Anatolia were left to themselves by the Ilkhanate rulers as Incu. For these Incu works, a divan called Divan-ı Incu was established. One of the four mustevfis in Anatolia worked in this special divan. The dalays, which only Aksarayî mentioned, were the lands where a property or the income of this property was directly transferred to the treasury.

Coming to the accounting books, which are indispensable for the financial organization, although there are some records of the existence of these accounting books in some parts of the sources, we do not know exactly which these books are. However, the fact that we have clearer information about these types of ledgers among the Ilkhanids, to whom the Seljuks Turks were affiliated, makes us think that accounting procedures similar to these ledgers were also followed in the Seljuks Rum. In the Seljuks Rum, all kinds of income were processed in defatir-i divan-ı â'li. The summary of the goods was kept and recorded in the books and estate account So much so that, Alaeddin Keykubad I confiscated the goods, books, treasures and real estate of some of the notables of Kayseri who did illegal business, kept the summary of all kinds of goods and sent them to the treasury with the messengers called Kussad. Together with the notebooks, they submitted the estate documents (defatir and document-i muhasebat-ı terekât) to the divan. At the time of the Seljuks Rum, tax types were among the most important income item The müstevfis, on the other hand, inspected the collection methods of taxes rather than the collection of tax Since there were many types of taxes in the Seljuks Rum, the müstevfis had to know very well these tax types, which were collected in various item along with taxes, state money or movable valuables were kept in the treasury. These were divided into two parts: The first one, which belonged to the state, was called the Hazine-i amire, and the ones belonging to the Sultan, his brothers, children, spouses and relatives, in short, those belonging to the members of the dynasty. There was a special treasurer at the head of both the hazine and the hazinedar.

Giriş

Abbasiler devrinden itibaren İslam devletlerinde yönetim hiyerarşisinin önemli kurumlarından olan divan-ı istifânın (malîye divanı) Türkiye Selçukluları döneminde de ihdas edildiği görülmektedir. Selçuklular devrinin en önemli kaynaklarından olan İbn Bîbî (öl. 1285'ten sonra), Selçuklu devlet erkânını eshab-ı âlem (bayrak sahibi/askerî erkan) ve eshab-ı kalem (kalem sahibi/yazışmalar, malî ve bürokrasi erkânı) olarak iki başlığa bölmektedir ki, çalışmamızın konusunu ilgilendiren müstevfler bunun ikinci kısımda yer almaktaydı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 483).

Divan-ı istifâ, devletin en büyük divanı olan divan-ı alâ'ya (büyük divan) bağlı olarak devletin her türlü yıllık varidatının hesaplanması, özellikle vergilerin toplanmasıyla elde edilen gelirin gerekli yerlerde kullanılmasını sağlamak olan veya kısacası devletin her türlü malî işlemleri ile ilgilenen divan-ı istifâ, tarihteki birçok devlette olduğu gibi, Türkiye Selçuklularında da çok mühim bir yere sahipti. Başındaki kişiye müstevfi, mensub-ı istifâ veya sahib divan-ı istifâ denilmekteydi (R. Turan, 2020: 49).

Divan-ı istifâ kurumu ve işleyişi hakkında günümüze iki önemli menşûr (atama belgesi) ulaşmıştır. Bunlardan ilki IV. Kılıç Arslan (1249-1254 üçlü, 1257-1262 tek, 1262-1266 tek) tarafından Muceddin Muhammed b. Hasan'ın divan-ı istifâyaya tayini münasebetiyle iken, diğeri de yine aynı şekilde Necmeddin Mahmud'un tayin menşûrudur (O. Turan, 2014, 6-7). Bu menşûr suretlerinden anlaşıldığı üzere müstevflere devletin gelirlerini zapt etmek üzere ilgili tevkîler (tuğra) verilmekte, ayrıca emri altındaki kişilerin atıl kalmaması ve nedimlerin sözlerine itimat edilmemesi tavsiye edilmektedir. Yine müstevflere vergileri toplarken dikkatli davranmalarını ve iktândan kendisine ait gelirinin temini ifade edilmesine karşın sadrlara, ekâbire ve saltanat naiplerinin de müstevflikle tanzif edilen şahsî müstakil olarak tanımalarını, memleketin gelirlerinin hesaplanmasında kendisine yardımcı olunması emredilmiştir. Müstevfiler adına gönderilmiş başka bir menşûr suretinde ise müstevflik makamının saltanatın direği olduğu belirtildikten sonra divan ile vilayet ve beldelerin malî işleri mutemet memurlara tanzif edilmesi; maden ve tuzlaların liyakat sahibi amillere verilmesi; malların üretim ve muhafazasında gayret gösterilmesi buyurulmuştur. Aynı menşûra göre müstevfinin görevi, hudud ve kalelerdeki gümrük ve bu yolla alınan vergileri düzene sokup kontrolünü yapmaktır (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 603-605; O. Turan, 2014: 6-7; R. Turan: 2020, 50).

Öte yandan her ne kadar iktisadi yönü bulunsa da, iktâ defterleri ve onların muameleleri büyük divana, dolayısıyla bunun başındaki pervaneye ait olduğundan toprak işleri genellikle müstevflerin sorumluluk alanının dışındaydı (Nahcivanî, 1964: C. 1, 64; Merçil, 2006: 172; Merçil, 2015: 149-154; Uzunçarşılı, 1988: 95; Köymen, 2011: C. 3, 184-185; Sebbağ-Bozkurt: 2006, 147). Bununla birlikte Türkiye Selçuklularına ait günümüze çok az kaynak ulaştığından, devrin diğer konuları gibi devletin malî düzeni, divan-ı istifâ ve müstevflik hakkında

elimizde yeterli bilgi ve belge bulunmamaktadır. Bu konu ile ilgili aşağıda vereceğimiz malumatın çoğunu İbn Bîbî, Aksarayî ve yazarının adını bilmediğimiz Anonim Selçukname'ye borçluyuz.

1. Türkiye Selçuklularında Devletin Malî Teşkilat Kurumu Olarak Divan-ı İstifâ

Divan-ı istifâ, Türkiye Selçuklularında devletin yönetim başı olarak kabul edilen “büyük divan” veya “divan-ı âlâ”, devlet yönetimine doğrudan müdahale eden birimlerin başında gelmekteydi. Başındaki muvazzaf kişiye “mütevffî” veya “sahib-i divan-ı istifâ” deniliyordu (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 665; Eflakî, 2012: 770; Köymen, 2020: 347). Unvanlarından anlaşıldığı kadarıyla mütevffîlerin çoğu İran asıllıydılar. Nitekim İsfahanî, Hemedanî, Hotenî, Tebrizî gibi İran asıllı mütevffîlerin varlığı, Türkiye Selçuklularında divan-ı istifânın önemli ölçüde bunların elinde olduğunu göstermektedir (Aksarayî, 2000: 182, 195).

Türkiye Selçuklu devrinde mütevffîlerin adı ilk olarak Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) devrinde geçmektedir. Nitekim Bahaeddin Erzincanî ve Sarimüddin Alparsu tarafından katledilmesi münasebetiyle Mütevffî Necibeddin'in adı zikredilmektedir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 556-557; Aksarayî, 2000: 54-55). Ardından Mütevffî Sadeddin Ebu Bekr-i Erdebilî ismi I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) devrinde geçmektedir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 417). İbn Bîbî'ye göre, Anadolu'da malî malumatın zaptı için mütevffîlerin bilmesi gereken en önemli kıstaslardan biri olan siyakat yazısını² Anadolu'ya ilk getiren de bu şahıstır (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 634; Köymen, 2020: 348). Mütevffî Sadeddin Ebu Bekr-i Erdebilî'den sonra divan-ı istifânın başındaki kişi olarak Mütevffî Şehabeddin Kirmanî'nin ismi geçmektedir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246), Mütevffî Şehabeddin Kirmanî'yi Gürcü Melikesi Resudan'ın kızı Tamara'yı kendisi için almaya göndermişti (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 465-466; Köymen, 2020: 349-450). Bu kişinin yerine daha sonra Eminateddin Mikail'in mütevffîlik makamına geçtiği anlaşılmaktadır (Aksarayî, 2000: 48).

İbn Bîbî'nin bir kaydından mütevffînin, vezir ve pervane gibi diğer görevlilerle birlikte 1230 Yassıçimen Savaşı'ndan sonra Ahlât'ın yeniden imarı için gönderildiği ve halkın şehre geri dönmesiyle birlikte onlara para, tohum, çift hayvan verilmesi, eski vergilerin tahsil edilmesinde müsamaha göstermek ve vergileri tamamen terkin etmek suretiyle çiftçilerin tarım ile meşgul edilmesinin sağlandığı görülmektedir. Bu bilgilerden devletin çeşitli malî işlerinden de mütevffînin sorumlu olduğu sonucu çıkmaktadır (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 418-419; Köymen, 2020: 347-348).

Divân-ı istifâ görevlilerinin kendi içlerinde belli bir hiyerarşiye göre iş yaptıkları bilinmektedir. Nitekim Aksarayî, devlet atamalarını anlatırken ülke

² İdarî ve malî işerde kullanılan bir yazı türü (Serin, 2009: C. 37, 291-292).

malîyesinin (istifâ-i memalîk) başına Şerefeddin Abdurrahman-ı Tebrizî'nin getirildiğini belirttikten sonra, bir sonraki paragrafta ise Şerefeddin Osman'ı müstevfî olarak göstermektedir (Aksarayî, 2000: 195). Bu bilgilerden istifâ-i memalîkin başındaki şahsa bağlı olarak daha alt kademelerde iş yapan farklı müstevfîlerin olduğu sonucu çıkmaktadır. Ayrıca Köymen'in belirttiği üzere ehl-i kalem'e (kalem erbabı) mensup olmalarına rağmen, Müstevfî Sadeddin Ebu Bekr-i Erdebilî ve Melikü'l-Ümera Eminateddin örneklerinde olduğu gibi şahıslar, malî konular dışında devlet yönetiminde etkili olan kişilerin başında gelmekteydiler (Köymen, 2020: 348).

Bunun dışında müstevfîler çeşitli zamanlarda farklı isimlerle anılmaktaydı. Bunlar, sahip oldukları makamın önemi gereğince bazı zamanlarda "sadr", "sadr-ı kebir", "emir-i celil" veya "sadr-ı muazzam" gibi farklı isimlerle zikredildikleri olmuştur (Köymen, 2020: 348). Örneğin, III. Gıyaseddin Keyhüsrev (1265-1282) zamanında müstevfîlikten vezirliğe yükseltilen Erzincanlı Mecdeddin Ebu'l-Hamid Muhammed Hasan'ın unvanı "sadr-ı kebir" ve "emir-i celil" iken, müşriflikten müstevfîliğe yükseltilen Celaleddin Mahmud'un lakabı "sadr-ı muazzam" ve "melükü's-sudur" idi. Aynı dönemde Müstevfî Necibeddin de "sadr" olarak anılmaktaydı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 593, 603-604, 608; Köymen, 2020: 348-349).

Devlet hiyerarşisi içerisinde sahip denilen vezirlikten sonra müstevfîlik, onun da altında müşriflik gelmekteydi. Böylece müşriflikten terfi eden kişi müstevfîliğe, müstevfîlikten terfi eden kişi vezirliğe yükselebiliyordu. Öyle ki Erzincanlı Mecdeddin Ebu'l-Hamid Muhammed Hasan müstevfîlikten vezirliğe terfi etmişti (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 603-604; Köymen, 2020: 348-349). Aksarayî, XIV. asrın başında Selçuklulara ait atamaları anlatırken naip³ ve beylerbeyinden⁴ bahsetmeyerek ilk olarak veziri, ardından atabey, müstevfî ve müşrifin ismini sıralamaktadır (Aksarayî, 2000: 226). Gerçekte ise protokolde vezir, naip, beylerbeyi ve atabeyden sonra müstevfî beşinci sırada yer alıyordu. Fakat bazı zamanlarda müstevfînin beylerbeyinden önce gelebildiği anlaşılmaktadır. Nitekim III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında İlhan Abâkâ Han'ın (1265-1282) oğlu Argun ile evlendirilmek üzere Tebriz'e gönderilmesi için kararlaştırılan Selçukî Hatun'un kafilesinde Selçuklu ricali; Vezir Sadr-ı kebir/Sahib-i azam Kemaleddin İbn Rahat ve Naip Eminateddin sonra Atabey Mecmeddin, Melikü's-sudur Müstevfî Celaleddin ve Beylerbeyi Seyfeddin Torumtay şeklinde sıralanmıştı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 608; Köymen, 2020: 340). Yine aynı şekilde Aksarayî de Pervane Muineddin'in vazifelendirilmesi münasebetiyle eserinin bir yerinde beylerbeyini naip, müstevfî ve müşriften sonra göstermesi bu açıdan dikkat çekicidir (Aksarayî, 2000: 71).

³ İslam devletlerinde hükümdar ile birlikte vali, kadı gibi devlet adamlarının vekili, yardımcısı (Avcı, 2006: C. 32, 311-312).

⁴ İslam devletlerinde taşra teşkilatının en büyük idarî birimlerin başında bulunan vazife sahibi kişiler (İpşirli, 1992: C. 6, 69-74)

Öte yandan müstevfler, güvenilir olmalarından dolayı, bazen sultanların şahsi işlerini yerine getirmek için vazifelendirilebiliyorlardı. Nitekim daha önce de bahsedildiği gibi II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Müstevfi Şehabeddin Kirmanî'yi Gürcü Melikesi Resudan'ın kızını kendisi için almaya göndermiştir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 465-466; Köymen, 2020: 349-450) . Aksarayî, Mücireddin Emir Şah'ın malîye hükmüne göre iş arkadaşı olan Şerefeddin Abdurrahman'la birlikte eskiden olduğu gibi yönetiminde olan yerlerin işlerini yoluna koymak için harekete geçtiğini ve buralarda ciddi icraatlar yaptığını yazmaktadır (Aksarayî, 2000: 204-205). Aynı şekilde Şerefeddin Abdurrahman'ın siyakat yazısı konusunda tam bir maharet sahibi olduğunu, bütün bölgelerde kalem tutmaya, yani teftiş etmeye yetkili olmasına rağmen (sultanın) hükmü gereğince Mücireddin Emir Şah'ın isteğinden ayrılmadığını, diğer bölgelerdeki görevlilerin işlerine el koyup onları teftiş etme hususunda ise aşırı titiz davrandığını belirtmektedir (Aksarayî, 2000: 207).

Bazı dönemlerde müstevflerin vazifeleri dışında hareket ettikleri de olurdu. Örneğin Aksarayî, II. Mesud (1282-1296, 1302-1308)devri müstevflerinden Şerefeddin Osman'ın malîye işlerini yürütme yetkisiyle kanun ve kaidelerden uzaklaşarak, görevi olmamasına rağmen, vergi tahsili için Niğde'ye gitmesini şiddetle tenkit etmesi (Aksarayî, 2000: 180), esasında müstevflerin vergi tahsilinden çok vergi adetlerini teftişi ile tavzif edildiklerini göstermektedir.

2. Türkiye Selçuklularında Muhasebe Defterleri

Türkiye Selçuklularında malî teşkilatın olmazsa olmazı muhasebe defterlerine geldiğimizde, kaynaklarda bu muhasebe defterlerin varlığına dair bazı kayıtlar mevcut ise de (Aksarayî, 2000: 28, 48, 173, 185-186, 211, 217-218, 223) bu defterlerin hangileri olduğu tam olarak bilinmemektedir. Fakat muhasebe işlerindeki kayıtların Arapça olmasından dolayı malî işlerinin çoğunluğunu ellerinde tutan İran asıllı devlet adamları tarafından anlaşılması sebebiyle 1256 yılında Vezir Fahreddin Ali, tüm malî defterleri Arapçadan Farsçaya çevirtme ihtiyacı duymuştur. Bu nedenle bu tarihten itibaren muhasebe defterlerinin Farsça tutulmaya başlandığı anlaşılmaktadır (Aksarayî, 2000: 48). Ayrıca İtalyanlarla yapılan ticarî münasebetler doğrultusunda onlardan etkilenilerek noteran-ı divan-ı saltanat adıyla saltanat noter divanı kurulmuştur (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 180-181) ki malî varidatın bu suretle kayıt altına alındığı anlaşılmaktadır.

Her türlü gelir ise maliye divanının muhasebe defterleri olan defatir-i divan-ı âlî'ye işlenirdi (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 174). Ayrıca malların toplam sayısı tutularak defter ve tereke (miras) hesap cetvellerine geçirilirdi. Öyle ki I. Alâeddin Keykubad, Kayseri eşrafından usulsüz iş yapan bazı insanların mallarına, defterlerine, hazinelerine ve emlakine el koyarak her türlü malın icmalîni tutup “kussad” denilen habercilerle birlikte hazine-i amireye gönderilmesini sağlamıştır. Daha sonra bunların müstevfler tarafından defatir ve evrak-i

muhasebat-ı terekât denilen defterler ve tereke evrakını divana sunulduğu bilinmektedir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 295).

I. İzzeddin Keykavus, Konya halkına menşur, emlak ve iktâları hakkında imzalı tapu olan ve bizzat devlet tarafından tescillenmiş tapu senetleri anlamına gelen sicillat-ı müekked vermiştir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 149). I. Alâeddin Keykubad ise Kemaleddin Kamyar'a hediyelerle birlikte geliri 100.000 akçe olan ve 60 askeri barındıran Sivas'ın Zara vilayetini iktâ olarak vermiştir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 294-295). Devletin kademelerinde çalışan çeşitli işlerde muvazzaf kişilere de iktâ ve emlak verilmiştir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 233). Seçkin kişilerin şahsi emlakı (emlak-ı has u a'm) devletin koruması altında olmuştur (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 592). Ülke içerisinde ise mütevellî-ye evkâf-ı memâlik adı verilen vakıflardan sorumlu bir yöneticilerin bulunduğu bilinmektedir (Aksarayî, 2000: 66). I. Alâeddin Keykubad zamanında harcama yapıldığına dair listeleri yüce divan sahipleri (ashab-ı divan-ı âlî) beraatlarını getirip Selçuklulara bağlı Mengücekoğullarının harcama görevlilerine (vükela-yı harac) teslim etmişlerdir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 355-356).

Moğol hâkimiyeti döneminde Moğollara verilen vergi miktarları defterlere geçirilirdi. Örneğin II. İzzeddin Keykavus (1246-1249 müstakil, 1249-1262 ikili) zamanında maliye defterlerine işlenerek Moğollara ödenen vergi miktârı (mukâti'a-i mâl-ı Rum) kaynaklarda şu şekilde sıralanmıştır: 20 tümen; 500 ecnas: Antalya kumaşı (kemha) ve renkli kumaş; 3.000 altın işlemeli (zerkubî) kap kakak (dime); 500 baş iğdiş at (ahta), 500 baş katır (Aksarayî, 2000: 46). Aksarayî'nin aktardığı üzere bunlar, Rum (Anadolu) incüleri (hassı) ile birlikte İlhanlı hükümdarının has hazinesi için kararlaştırılmış olan ülkenin vergileri (mukâti'ât-ı emvâl-i memâlik) ve baliş (mâl-ı bâliş) vergisiydiler (Aksarayî, 2000: 49, 55, 105). Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla Moğollar zamanında devlete tâbi halk, cerâyid-i divan-ı saltanat adı verilen nüfus sayım defterlerine kaydediliyordu (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 273). Öyle ki İlhanlı hükümdarlarından Geyhatu (1291-1295), 1291 yılında Konya'ya yürüyünce mülklerin ve şehrin tamamının kayıt altına alınmasını emretmiş, halk da bunun Vezir Sahib Kazvinî yerine Müstevfî Hâce Nasıreddin'in yapılmasına bir hayli sevinmiştir. Anonim Selçukname'nin müellifinin anlattığı üzere (Anonim Selçukname, 2014, 61) Hâce Nasıreddin, şehrin bütün ileri gelenlerini (ayân) toplamış, bilirkişilere (ehl-i hırbe) sorarak gelirin onda birinden fazlasını vergi olarak yazmamış, halk da ona bu işlemleri için teşekkür etmiştir. Defatir-i divan-ı âliye işlenen gelir dışında bir kısmı iktâ defterleri bulunurdu ki bu iktâ uygulaması Selçuklu tarihinde önemli askerî teşkilatların başında gelmekteydi (Göksu, 2017, 129-170). Anlaşıldığı kadarıyla bunlar devletin esas gelirleri dışında tutuluyorlardı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 174). Bu iktâlarla gerçekte pervane bakıyorsa da bazı zamanlarda müstevfîlerin bu işle ilgili olduğu görülmektedir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 563, 668). Hükümdarın kendine ait özel mülkü (hassa) olduğu gibi beylerbeyinin de kendilerine ait iktâları bulunurdu (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 166). 1228 yılında Mengücekoğulları meliki Alaeddin Davudşah'ın Selçuklu ülkesine ziyaretinden sonra Sultan I. Alâeddin Keykubad, Emir Kemaleddin Kamyar'a, adını bilmediğimiz Erzincan emirlerini pervanelik divanına (divan-ı pervâneği) götürüp

onlar için geliri çok sayıda iktâlar ayırmasını buyurmuştur (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 354).

Yeni bir yer fethedildiğinde buranın her türlü gelir-gider kayıt altına alınır. Bu münasebetle müstevfîler yeni fethedilen yerlere gelir, her türlü mali veya harcamayı kayıt altına alırlardı. 1230 yılındaki Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Ahlat'ın zaptı ile birlikte Sultan I. Alaeddin Keykubad, Kemaleddin Kamyar'ı gönderirken yanında Ziyaeddin Karaarslan, Müstevfî Sadeddin Erdebil'i, Kadı Şerafeddin oğlu Taceddin'i göndermiş, Celaledin Harizmşah tarafından tahrip edilen Ahlat Kalesi'ni tamir etmelerini, bu tamiri için harcamaların karşılanmasını, vergi kapılarını/kalemlerini (ebvabü'l-mâl) belirlemelerini, kayıpların, ölümlerin ve kaçan kişilerin emlakini kayıt altına almalarını ve sonucunu da kedisine bildirmesini istemiştir. Sultan'ın emirleri yerine getirildiği gibi Adilcevaz'dan getirilen kireçlerin kayıtları belgelendirilerek (hüccet-i kabz) Sultan'a sunulmuştur (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 417; Merçil, 2021: 39).

Türkiye Selçuklularının tâbi olduğu İlhanlılarda bu defter türlerine ait elimizde daha net bilgilerin olması ve İlhanlı muhasebe usulünün Anadolu'da tatbik edildiği bilindiğinden, Türkiye Selçuklularında da bu defterlere benzer muhasebe defterlerini kullandıklarını düşündürmektedir. Nitekim İlhanlıların ilk zamanlarında kullanılan defterler şunlardır:

1. Defter-i Ahsa' (devletin esas gelirlerinin işlendiği defter), 2. Defter-i Ta'in Emvâl (ülke içindeki bir bölgede nüfusun sahip olduğu kıymetli mal ve hayvanlar ile birlikte kayıt altına alındığı defterler), 3. Defter-i Kanun Emvâl (bir bölgenin tüm malî kalemlerin tutulduğu defterler), 4. Defter-i Ceride-i Memâlik (Daha çok askerî konularda veya ordudaki gider kalemlerinin tutulduğu defterler), 5. Defter-i Cami'u'l-Kısmat bi't-Tumanat (mahkemelerden elde edilen gelir ve giderlerin tutulduğu defterler), 6. Defter-i Ceride-i Arz Huyul ve'l-Asker (ordudaki asker ve at sayılarının tutulduğu defterler), 7. Defter-i Ruzname (başlıklara bakılmaksızın her türlü malî malumatın art arda tutulduğu defterler) adıyla tutulan muhasebe defterleri (Hasan b.Ali: 204-226).

İlhanlıların son zamanlarındaki defterler şunlardır:

1. Defter-i Ruznamçe (günlük defterler), 2. Defter-i Avârece (günlük tutulan malî kayıtların başlıklara ayrılarak kaydedildiği daha büyük defterler), 3. Defter-i Tevcihat (vilayetlere ait gelir-gider kalemlerinin tutulduğu defterler), 4. Defter-i Tahvilat (vilayetlere ait tahsilat ve ödeme defterleri), Defter-i Cami'ül-Hisâb (gelir ve giderlerin birlikte gösterildiği bütçe defterleri), 5. Defter-i Mukarrer (kesinleşmiş gelir-giderin kalemlerinin tutulduğu defterler), 6. Defter-i Müfred (vilayetlere ait her türü gelir-giderin birlikte tutulduğu defterler), 7. Defter-i Kanun (tarife defterleri) (Felek 'Ala-i Tebrizî, 1973a: 105-140; Felek 'Ala-i Tebrizî, 1973b: 13-16; İmad es-Seravî, 1962: 21-47; Mazenderânî, 1952: 81-122; Amulî,

1363: C. 1, 323-326; Nahcivânî, 1971: C. 2, 141; Göyünç, 1990: 7; Göyünç, 1994: 89; Elitaş-Elitaş, 2012: 13-14).

3. Türkiye Selçukluları Zamanında Toplanan Vergiler

Türkiye Selçukluları zamanında en önemli gelir kalemlerin başında vergiler gelmekteydi (Merçil, 2021: 40-43). Müstevfiler, toplanan vergilerin tahsilinden çok vergilerin toplanma usullerini teftiş ediyorlardı. Türkiye Selçuklularında birçok vergi çeşidinin olmasından mütevellit (Merçil, 2021) müstevfilerin ayrı kalemler adı altında toplanan bu vergi çeşitlerini çok iyi bilmeleri icap ederdi. Bu devirde nal-ı baha olarak bilinen sefer masrafı, adından da anlaşılacağı üzere savaşlar sırasında ordunun masrafları için toplanmaktaydı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 61). Bir diğer vergi türü ise cebr-i ihracat olup bir tür tazminat vergisiydi (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 61). Cebr-i ihracat, devleti bir anlamda zarar sokan kişi veya devletlerin ödemek zorunda olduğu vergi çeşidiydi. Nitekim II. Süleymanşah (1196-1203), tahta geçmek için 1196 yılında kardeşleriyle mücadele ettiği sıralarda, “*kardeşleri şayet onun Konya muhasarasını kesip dönmesi karşılığında savaş masrafına için toplanan nal-ı baha karşılığında cebr-i ihracat toplayıp, beş yüz bin gümüş (dirhem) nakit para, her renkten üç yüz İstanbulî atlas kumaş, iki yüz boy (kad) altın işlemeli (zerbâfi) elbise, her renkten üç bin arşın (gez) çuha (kumaş); her türden on bin arşın keten, iki yüz baş katır; üç yüz bin baş sığır; üç yüz baş deve; on bin baş koyun gibi şeyleri üç taksitle hazineye, ahıra ve saray mutfağına (matbah-ı amire) vermeyi*” teklif etmişlerdi (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 61-62).

Çok kısa bir süre tahtta kalan III. Kılıç Arslan (1204), tüccarların durumları ve rütbelerine göre hilat ve nafakalar vererek, bu günden itibaren Rum ülkesinde ne ticareti yapılırsa yapılsın veya buradan hangi tüccar geçerse geçsin gümrük vergisi olan bac, geçiş vergisi olan ubur, ilave ve fazla vergi anlamına gelen zarayib ve avarızdan muaf tutulduklarına dair ferman çıkarmıştır (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 130). I. İzzeddin Keykavus da görevlilerin ve Konya halkının iktâları ile birlikte mülklerin, emlakın menşurlarını yinelemiştir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 143, 148). Kendisi ayrıca ağabeyleri ile mücadeleden sonra Konya’ya girdiğinden şehir halkı da ayakbastı vergisi olan resmü’l-kudumdan 100.000 dirhem gümüş dışında 5.000 dinar kızıl altın (zer-i surh), 100 kat altın işlemeli giysi, her cinsten ve renkten 50 kat elbise, her renkten 150 top tam boy atlas kumaş, 30 baş at, 20 baş katır ve 50 hörgüçlü deve hediye sunmuşlardır (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 148).

İbn Bîbî, II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde de nal-ı baha vergisine temas eder. Aynı müellif, bu terimden II. Süleymanşah devrini anlatırken bahsetmişse de (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 61) devrin kaynaklarından Aksarayî (2000, 68) ve modern araştırmacılarından Nejat Kaymaz (1970, 220), bunun Moğolların 1266 yılından itibaren yaptıkları ıslahata göre Anadolu’da alınan vergilerden hususiyile orduya ödenen vergiler olduğunu belirtirler. Esasında bunun XIII. asrın ikinci yarısından itibaren toplanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. İbn Bîbî de herhalde Moğol hâkimiyeti devrinden itibaren kullanılan bu terimi, geriye dönük II. Süleymanşah ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrindeki ordu harcamaları anlatırken kullanmak

istemiş olmalıdır. Esasında İlhanlılarda Abâkâ Han'ın tahta geçmesiyle Türkiye Selçuklularında bir vergi düzenlemesine gidilmiş, bu da IV. Kılıç Arslan'ın katlinden kısa sonra 1266 yılında gerçekleşmiştir. Aksarayî bu vergi türlerini şu şekilde sıralamaktadır (Aksarayî, 2000: 68): 1. yivit: bir tür cizye vergisi; 2. nal-ı bahâ: Yukarıda bahsedildiği gibi orduya ödenen vergi; 3. mâl-ı yam: posta vergisi; 4. mâl-ı buzurg: genel harcama vergisi. Söz konusu bu dört vergi türünün III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta geçmesiyle Moğollar tarafından Anadolu'da toplanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gayrimüslimlerden haraç adı altında vergi alındığı da bilinmektedir (Aksaray, 2000, 121; Mevlânâ Celaleddin, 1992: C. 3, 308).

4.Hazine ve Maliye Depoları

Vergilerle birlikte devlete ait para veya taşınabilir değerli eşyalar hazinelerde saklanmaktaydı. Bunlar iki kısma ayrılmaktaydı: İlki ve devlete ait olana hazine-i amire (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 106, 435); sultan, kardeşleri, çocukları, eşleri ve akrabasına, kısacası hanedan mensubu kişilere ait olanlara ise hazine-i has denilmekteydi (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 69). Hem hazine-i amirenin hem de hazine-i hasın başında birer hususi hazinedar bulunurdu. Hazine-i amirenin başındakine hazinedâr-ı amire, hazine-i has'ın başındakine ise hazinedâr-ı has, yani sultanın özel haznedarı denilmekteydi (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 69, 130, 283). Hazinedâr-ı amire-i saltanat (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 197) veya beytü'l-mal (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 555) adı da verilen hazinedâr-ı amire ise savaşlarda ele geçirilen ganimetin bir kısmı ile birlikte merasimler sırasında sunulan hediyelerin (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 143, 198), bağlı devlet veya beyliklerin ödediği haraçların (İbn Bîbî, 2014, C. 2, 197), Moğol hâkimiyeti devrinde de Moğollara ödenen haracın (Aksarayî, 2000: 29) ve önemli fermanların (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 583) muhafaza edildiği hazineydi. Bunların dışında her bir şehirde oraya ait özel bir hazinenin de (hâssa-i şehri) var olduğu anlaşılmaktadır (Aksarayî, 2000: 228).

Türkiye Selçuklularında harcama usulüne gelince, savaşlarda harcanan paralar ile birlikte (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 311), komşu devlet veya beyliklere hediyeler gönderildiğinde bunlar hazinedâr-ı amire tarafından karşılanırdı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 160, 200, 372). Moğol hâkimiyeti devrinde hükümdar, bazen devlet harcamaları dışında masrafları karşılarken bu hazineden (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 584) veya Moğollardan (Aksarayî, 2000: 46-47) borç aldıkları olurdu. II. İzzeddin Keykavus, aldığı borcu ödeyemediği için Hülegü'den azar işitti (Aksarayî, 2000: 50).

Türkiye Selçuklu sultanları savaşlarda veya ele geçirdikleri bölgelere ait bazı gelirleri (vücuhi has), kendi has hazinelerine koyarlardı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 530). Ganimetlerden beşte bir hissesi için (buna ahmas-ı has deniliyordu) çahar payan-ı has da denilen sultana sunulan hayvanlar, buka-i hassa-i padişah denilen hükümdara ait hususi topraklar doğrudan hükümdarın hazinesine aktarılırdı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 129, 146, 175, 181). Bu hazinenin bir diğer adı ise cihhet-i hastı (İbn

Bîbî, 2014: C. 2, 174, 182). Ayrıca sultanın hususi atlarının tutulduğu ve devletin esas ahırından ayrı tutulan ıstabl-ı has adı verilen saltanat ahır da mevcuttu (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 181).

II. Süleymanşah, 1201 yılında Ahlat'ı kuşatırken buranın yöneticisi olan Saltuklu ailesinden Melik Balaban, kalenin anahtarı ile birlikte hazinede bulunan malların listesini kendisine sunmuştur. Sultan, oradan ayrılıp Samsun'a sefere çıktığı vakit de Melik Balaban burada uzun zamandır biriktirdiği çok kıymetli eşya ile birlikte 30.000 nakit dinar; 10 arap at; 10 başlıklı ve eyerli katır; 10 cins deve; 5 erkek köle ve çok güzel yüzlü cariyeyi Sultan'ın hususi haznedarına teslim etmiştir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 77). Selçuklu Devleti'nin fetihleri ve başarılı genişleme politikası sayesinde devletin hazinesi de zenginleşmekte, sultanlar da bundan pay almaktaydı. Bu sebeple sultanın şahsi hazinesi olan hazine-i has da aynı oranda zenginleşmekteydi. I. İzzeddin Keykavus, Sinop'un fethi münasebetiyle de Halife'ye Mecmeddin İshak ile birlikte çok sayıda mücevher, altın sırmalı Rumî kumaşlar, atlas kumaşlar, Rus ketenleri, Kıbrıs malı kadın giysi ve örtüleri, çok sayıda erkek ve kadın köleler, iğdişler, Arap atları, rahvan binekler, Bohtî develer, altın haçlar, gümüş tabaklar ve buna benzer bir hayli değerli hediye göndermiştir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 183).

Aynı şekilde Selçuklu sultanları, hediye göndermek istediklerinde her türlü yol masrafı karşılamak suretiyle kafiledaki görevlilere resm-i nafaka adı verilen nafaka ödedikleri olurdu (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 282). İbn Bîbî, yazdığı bir kasideyi çok beğendiğinden ötürü kasidenin yazarına II. Süleymanşah'ın has hazinesinden 2.000 sultanî dinar; 15 at; 10 baş katır; 12 hörgüçlü deve; 5 erkek köle ve 5 güzel yüzlü Rum cariyesi; altın işlemeli, atlas, pamuklu, sakilatun, attabî elbiselerden oluşan 50 takım elbise vermesi ile birlikte onu sarayına aldırıştır (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 93).

Devletin mallarının depolandığı başka birimlerin mevcut olduğu görülmektedir (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 106, 111-112, 117). Bunların başında zered-hane gelirdi ki devlete ait her türlü silahın istiflenip saklandığı depolardı (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 128; Yıldız, 2021: 231-254). Bunun, sultana ait zered-hane-yi has denilen ayrı bir birim olduğu anlaşılmaktadır. Zered-hane-yi hasın başındakine ise zered-hanedâr-ı has deniliyordu (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 176). Bunlara ilave olarak bir nevi hazine görevi gören ve kölelerin tutulduğu vuşak-hane (köle evi) (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 143), farklı türdeki silahların tutulduğu ıstabl-hane (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 311), elbiselerin tutulduğu came-hane-i saltanat (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 278, 450) bulunurdu.

5. Moğollar Zamanında Selçuklularda Devletin Malî Durumu ve Müstevfilik

Türkiye Selçuklularında en büyük malî çöküş, Moğol hâkimiyetiyle başlamaktadır. Bununla birlikte en büyük kırılma noktasının Memlûk Sultanı Baybars'ın (1260-1277) 1277 yılındaki Anadolu seferinden sonra İlhanlıların burada

hayata geçirdikleri yeni malî düzen olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Bîbî'nin kayıtlarına göre Şemseddin Cüveynî; Emir-i Tuğra, Sahib Şemseddin tarafından tutulan Selçuklulara ait devlet hazine (hazine-i amire) defterlerini iyice kontrol ettikten sonra, devlete ait ve Selçuklu naiplerine ödenen paranın (borcun) haddinden fazla arttığını görünce “İlhanlı hazinesini (hazine-i amire) kollamak ve köklü bir hanedan olan Selçuklu hanedanının namus ve şerefini korumak” için Erzincan ve ona bağlı yerlerle beraber “şer’i mübaya usulünce” İlhanlı incü ve haslarına katarak, Selçukluların o ağır borç yükünün altından kurtarmak adıyla İlhanlıların lehine mesele hal etmiştir (İbn Bîbî, 2014, C. 2, 658-659; Turan, 2004: 589-590; Güneş, 2021: 102). Aksarayî de Moğol emirlerinin kendisinden hazine malîyesinin defterlerini (varak-i mâl-i hizâne) isteyerek sürekli sorun çıkardıklarını söylemektedir (Aksarayî, 2000: 185).

Öte yandan Aksarayî'nin aktardığına göre Moğol hâkimiyeti zamanında Türkiye Selçuklularında dört adet müstevfinin menşurlar divanında (divan-ı menaşir) kalem işleriyle uğraştığını, ikisinin dalây divanında (divan-ı dalây), diğer iki kişiden biri ise incü divanında (divan-ı incü) bulunduğu anlaşılmaktadır (Aksarayî, 2000: 183-184). Nitekim Moğol hâkimiyeti döneminde Anadolu’da incü ve dalây adı altında yeni toprak yönetim teşkilatlarının var olduğu görülmektedir. Incü denilen İlhanlı hanedanının şahsi mülkleri için Anadolu’da dört müstevfiden birisi hususî olarak bu işle tanzif edilmişti (Aksarayî, 2000: 183-184; Emin, 141; Güneş, 2021, 245-246). Sadece Aksarayî'nin bahsettiği dalâylar ise, bir mülkün veya bu mülke ait gelirin doğrudan hazine-i amireye aktarıldığı topraklara deniliyordu (Aksarayî, 2000: 144; Emin: 134-136; Schurmann, 1956: 330; Güneş, 2021: 249). Anlaşıldığı üzere de bunlar için divan-ı dalây adıyla hususî divanlar mevcuttu. İşin en önemli kısmı ise dalâylarla ilgilenen hususî iki müstevfinin görev yapmalarıydı. Örneğin Anadolu’daki dört müstevfiden ikisi bu dalâylara baktığı bilinmektedir. Aksarayî, İlhanlı hükümdarı Geyhatu zamanında Anadolu’da önce bu işleri Hasan Bey’e, daha sonra bu görev incü işi ile birlikte Mücireddin Emir Şah’ın uhdesine bırakıldığı bildirmektedir (Aksarayî, 2000: 183; Emin: 143-144).

IV. Kılıç Arslan devrinde müstevflük makamına Erzincanlı Mecdeddin Ebu’l-Hamid Muhammed Hüseyin getirilmiştir (Aksarayî, 2000: 55). III. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1244) zamanında Müstevfi Mecmeddin’in vezirliğe terfi etmesi sebebiyle, yerini Celaleddin Mahmud’a bırakmıştı. Aksarayî, onun zamanında yapılan atamaları yazarken Mecdeddin Muhammed Hüseyin’i müstevfliğe, Celaleddin Mahmud’un ise müşrifliğe yeniden atandığını bildirir (Aksarayî, 2000: 67). Celaleddin Mahmud, böylece uzun bir süre müstevfi olarak görev yapmış ve devrin önemli kişilerinden biri olmuştur (İbn Bîbî, 2014: C. 2, 608, 610; Anonim Selçukname, 2014:48; Aksarayî, 2000: 118). Memlûk Sultanı Baybars’ın 1277 yılında Anadolu’ya sefer yapıp Elbistan’da İlhanlı askerlerini imha ettikten sonra Müindeddin Pervane ile birlikte Tokat’a kaçan güruhta Celaleddin Mahmud da bulunmaktaydı (Aksarayî, 2000: 88; Anonim Selçukname, 1952: 37; Anonim Selçukname, 2014: 49; İbn Abdüzzâhir,1976: 73-74; İbn Şeddâd, 1983: 174; Karatây

el-‘İzzî: 160; Reşîdüddîn, 1373: C. 2, 1101; Reşîdüddîn, 2013: 112; Ebu'l Farac, 1999: C. 2, 599; İbn Haldûn, 2006: C. 5, 366; Şeşen, 2009: 191).

Aksarayî, Celeleddin Mahmud devrinde devletin muhasebe ve malî vaziyeti hakkında bazı usulsüzlüklerin yapıldığından bahsetmektedir. Buna göre Diyâr-ı Bekr bölgesinin yönetimindeki dört yöneticiden üçü olan İsfahanî, Hemedanî ve Hotenî, serseri tipli kişiler olup, bunlardan İsfahanî keyfi olarak haraç ve vergiler koydurmuş, Hemedanî vilayet vergi fazlalarını nevale olarak toplaması sebebiyle de devlete ödenen miktar çok az olmuştur. Hotenî, malî kalemlere saldırarak bazı suüstimallere gitmişti. Celeleddin Mahmud, bunların farkına varınca söz konusu kişilerin yerlerini değiştirmek istemiş, lakin sahibi olduğu özel gelirleri dışında (vücuhi has) kendisine 100.000dirhem rüşvetlerle engellemeye çalışmışlardır. Yine Aksarayî'nin aktardığına göre Celeleddin Mahmud, bu vesileyle bunları görmemezlikten gelmeye başlamıştır. Neticede de bunlar tüm işleri ele almalarıyla kendisine ödemeyi taahhüt ettikleri parayı ödemeye başlamışlardır. Celeleddin Mahmud, kendisinin kandırıldığını fark ettiğinde ise Buna bir hayli sinirlenmiş, fakat elinden bir şey gelemeyince bu kez Sivas vergilerini tahsil etmeye ve şahsi harcamalarını finanse etmek için para toplamaya çalışmıştır. Böylece gelirin istediğı miktarı karşılamayınca zora başvurmuştur. Hem etrafına hem de halka kötü muamelesi sebebiyle herkes ondan uzaklaşmaya başlamıştır. Öte yandan onun devrinde divan-ı istifâda çalışan dört müstevfi, menşurlar divanında (divan-ı menâşir) vilayetin malî işleriyle uğraşırken, ikisi yukarıda açıkladığımız üzere divan-ı dalâyda, geride kalan iki kişiden biri ise divan-ı incüde iş yapıyorlardı. Bu kişilerin divan-ı istifâda verdiği zarar bir hayli fazla olmuş ve aynı müellifin belirttiğine göre her türlü usulsüzlüğü kendilerine adet haline getirmişler, ilave vergilerle halkı iyice ezmeye başlamışlardır. Bu durum öyle sıkıntılara sebep olmuştur ki bunda payı olan yöneticiler bile bundan rahatsızlık duymaya başlamışlardır (Aksarayî, 2000: 182-184).

Celeleddin Mahmud'tan sonra Hacı Nasıreddin'in müstevfilik görevine getirildiğı anlaşılıyor. Nitekim Anonim Selçukname'nin müellifi (Anonim Selçukname, 2014, 53), 1284 yılı olaylarını anlatırken onu müstevfi sıfatı ile zikretmektedir. Onun ardından kimin müstevfi olduğı ise kesin değildir. Fakat Aksarayî'nin eserinde 1291 yılından sonra geçen bir şiirde (Aksarayî, 2000: 130) Müstevfi Fahreddin Kazvinî'nin adı zikredilmektedir. Bu tarihten Türkiye Selçuklularının yıkılışına kadar geçen karışık devirde ismi geçen müstevfiilere geldiğimizde bunların adlarını şu şekilde sıralayabiliriz: Müstevfi Şerefeddin Osman (Aksarayî, 2000: 168, 180), Müstevfi Abdülaziz (Aksarayî, 2000: 189), Şerefeddin Abdurrahman-ı Tebrizî (Aksarayî, 2000: 195, 214, 223), Müstevfi Asileddin (Aksarayî, 2000: 200), Müstevfi Nasıreddin Muhammed (Aksarayî, 2000: 226), Müstevfi Devletşah (Aksarayî, 2000: 260).

Aksarayî'nin belirttiğine göre Müstevfi Şerefeddin Osman'ın sağlam bir makam elde edememesi yüzünden emlak sahiplerinin mülklerini gasp yoluyla kattıkları Rum arazisini 3.000 çift öküzle sürdürmeyi, kaldırılacak mahsulün

300.000 tagarını (çuval) ordu ile hassaya (sultanın özel ihtiyaçları) ayrılmasını, diğer vergi gelirlerinin ise iltizam usulüyle ödenmesini istemiştir. Onun bu çabası bir süre sonra meliklere ait bir şehrin ve vilayetin iltizamını üstelenmek ümidiyle emlak sahiplerinin kendisine göstermesi ile neticelenmiştir. Sonuç olarak ziraî faaliyetlerden her çift (öküz) için Rum vergisinden rayiç 100 dinar meblağ ödenmesi hakkında İlhan Hükümdarı Gazan Han'dan (1295-1304) “altın tamgalı yarlığ” çıkarılmıştır. Bunun tahsili için gelen Moğollar da Anadolu'ya vasil oldukları zaman, görevlilerin mallarına el koymuşlardır. Fakat Anadolu'nun yıllık toplanan verginin daha önce tahsil edildiği için fazla bir şey elde edemediği için çekildiklerinden Müstevfi Şerefeddin Osman'ın çabası da boşa çıkmıştır (Aksarayî, 2000: 195-196).

Bununla birlikte Moğol hâkimiyeti zamanında Selçukluların iktisadî hayatı adeta felce uğradığı için vergiler de ezici hale gelmiştir. Ayrıca Selçuklu devlet adamlarının keyfi harcamalarını finanse etmek uğruna halktan fazla vergi almaları bu gidişatı daha da kötüleştirmiştir. Aksarayî, Vezir Fahreddin Kazvinî'yi anlatırken kendi masrafının karşılığını çıkarmak ve bulmak için ülkenin bac ve haracını yağmaya gittiğini, 5 tagar (çuval) mahsulü kaldıramayacak yere 500 tagar yazdığını, kanunî vergi değeri 5.000 olan bir bölgeye 50.000 miktarını belirlediğini, bu sebeple de eski kuralların bozulmaya yüz tuttuğunu kaydeder. Ayrıca bu nedenle vergilerin temeli ve kuralları sarsıldığı için tayin edilen meblağın onda birine razı olunuyor, o da çoğu kez verilemiyordu. Sonunda beşte bire geldiğini, onun da tükenmesinden ötürü halkın hissesine düşen verginin çokluğundan ve yükün fazlalığından feryada başladığını, devletin en büyük gelir kapısı olan cizyenin isminin dahi geçmediğini yazmaktadır (Aksarayî, 2000: 120-121). Müellif, Mücireddin Emir Şah'ın vezirliğe geçmesiyle de bu durumun düzeldiğini belirtmektedir (Aksarayî, 2000, 122).

Bu dönemde malî konularda bir diğer başka önemli gelişme ise yine İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han zamanında vaki olmuştur. Nitekim Aksarayî'nin Horasan eyaletinin vezirinin oğlu olan Nizameddin Yahya'nın “malîye vergileri çıkarmak; irad ve salma kaynakları bulmak ve vilayetlerin kanununu koymak için yarlığ hükmü ile Rum'a gelmiştir” şeklinde bahsettiği bu hadise, Anadolu'da Moğol ezici vergileriyle halkın yeniden sıkıntılı günlerin içine sürüklenmiştir. Buna göre devrin İlhanlı sahib-i sivanları (baş vezir) olan Reşîdüddin Fazlullah ve Sadeddin'in emri ile gönderilen Nizameddin Yahya, kendine verilen yarlığ hükmüne göre halkın yazılan her çift öküzün sürülebileceği arazi başına geçerli olmak üzere bir çift gümüş dinarı, sadece reaya hassından rüsum ve kendi zorunlu masrafları için alacaktı. Basit gibi görünen bu vergi tahsilinde Aksarayî'ye göre, buradaki esas yanılmanın yukarıda isimleri sayılan her iki sahib-i divan için kolay bir iş olarak telakki etmeleriydi. Neticede Nizameddin Yahya, bu iş için Irak'tan Anadolu'ya hareket ederken yanında Nişabur ve Horasanlı kâtiplerle birlikte Azerbaycanlı hacipler, Kuhistanlı tahsildarlar, Save ve Kirmanlı memurlar (pişkarlar), İsfahan ve Mazenderanlı komutanlardan çok sayıda maiyeti (hadem u

haşem) ve bağlı kişiyi yanında istihdam etmişti. Anadolu'ya geldikten sonra ise III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) tarafından karşılandıktan sonra kendisine sunulmak için getirilen malları hassına geçirdiği gibi bu kez Erzincan'ın tarım vergisinin (rûsum-ı avâmil) bir çift başına sürülebileceği arazi başına daha önceden kararlaştırılan on dinara razı olmamıştır. Aynı müellifin anlatımına göre de Anadolu yöneticilerin kontrolünde bulunmayan bir yer için kararlaştırılan 2.000-3.000 dinar yerine malîyenin yaklaşık 50.000 dinarına el koyarak özel hazinesine (hassa) geçirmiştir (Aksarayî, 2000: 207-209).

Nizameddin Yahya'nın keyfi vergi toplama işleri, bununla da bitmemiş ve Sivas'a geçtiği vakit kalp gümüş alıp satıyor bahanesiyle Kızıl adında bir sarrafa 15.000 dinar ceza yüklemiştir. Daha sonra Amasya'ya geçip buradaki Pervane Taceddinoğullarının özel hazinelerinden işkence yoluyla 1.000 dinar almıştır. Oradan da Tokat'a geçip 200 nefis ciltli kitabı yağmaladığı gibi, yine keyfi olarak buradaki Kadı Sadreddin'in miras ve emlakinden 20.000 dinar aldı. Aksarayî, Nizameddin Yahya'nın bunlarla sınırlı kalmayarak şiddet gösterdiği emirlerden, ülke memurlarından (mutasarrıfân-ı memâlik), Vezir Mücireddin Emir Şah, Pervane Rükneddin ve onun kardeşlerinden kim itirazda bulunduyorsa her birinden 100.000 dinar almıştır. Bu kez maktul Pervane Muineddin Süleyman'ın oğlundan aynı şeyleri istemişse de Nizameddin Yahya, istediğini elde edemeyince kız kardeşini nikâhına aldığını bildirmiş, kadından bu nikâhı bozmak için 70.000 dirhem ödemek zorunda kalmıştır. Neticede ise her şehrin ziraat vergisini (rûsum-ı emvâl), yöneticilerin iş yapma harcını (istihrâc-ı tasarrufât-ı hükkâm) bir mültezime vermiştir. Bunlar da ziraat gelirler vergisine (müteveccih-i rûsum-ı emvâl) tabi olan her bölgeden 10.000 dirhem almışlardır. Aksarayî, *"bu ağır vergiyi isterken halkı, her türlü eziyet ve işkencelerle rüzgârın samanı dağıttığı gibi dağıtmıştır"* demektedir (Aksarayî, 2000: 209-210). Nizameddin Yahya'nın usulsüz vergi toplaması belli bir dönem devam etmesi üzerine Müstevfi Şerefeddin Abdurrahman onu İlhanlılara şikâyet etmiş, fakat bu şikâyet Nizameddin Yahya'nın kulağına gidince kiraladığı bir İsmailî fedaisiyle Müstevfi Şerefeddin'i katlettirmiştir (Aksarayî, 2000: 211-217). Nizameddin Yahya'nın Anadolu'da vergi ve masrafların artırması, devlet ricalinin onu birkaç defa İlhanlı hükümdarına şikâyet etmelerine sebep olmuştur. Onun hakkında hem Tebriz yakınlarında bulunan Ucan'da hem de Hemedan'da birkaç defa mahkeme kurulmuş, neticede de suçlu bulunup idam edilmiştir (Aksarayî, 2000: 223). Fakat Moğollar tarafından atanan yöneticiler ve tahsildarlar, hem iltizam hem de müsadere usulüyle halkı gün geçtikçe ezmeye devam etmişlerdir (Aksarayî, 2000: 228 vd).

Bahsi geçen hadiselerden görüldüğü üzere Anadolu, Moğol hâkimiyetinden sonra siyasi yönden olduğu gibi iktisadî yönden de büyük bir yıkım yaşamıştır. Bu da devrin vergi oranlarına yansımıştır. İlhanlıların son zamanlarında eserini kaleme alan Hamdullah Müstevfi'ye göre Rum vergisinin toplamı 330 tümen (3.300.000 dinar) altındı (Hamdullah Müstevfi, 1915, 94). Müellif; Sivas, Elbistan, Amasya, Samsun, Samsat, Konya ve Malatya'nın vergi oranlarını vermez. Diğer şehirlerin teker vergi oranları ise şu şekilde

sıralamaktadır: Erzincan 332.500 dinar, Erzurum 10.700 dinar, Ermenek 7.000 dinar, Aksaray 50.000 dinar, Bolu 40.300 dinar, Bayburt 21.000 dinar Divriği 40.000 dinar, Tercan 40.300 dinar Hartebirte (Harput) 215 dinar, Umuriyye 72.800 dinar, Karahisar (Afyonkarahisar) 25.300 dinar, Kastamonu 15.000 dinar, Kumanat 14.000 dinar, , Kayseri 140.000 dinar, Kemah 34.400 dinar) Kab 22.100 dinar, Niğde 40.500 dinar, Niksar 187.000 dinar, Zamantı 14.600 dinar, Kırşehir 57.000 dinar, Güdük 16.500 dinar, Düzağaç 19.500 dinar Ziyaretağaç 10.600 dinar, Eğirdir 4.000 dinar, Karacahisar 27.000 dinar, Sivrihisar 25.000 dinardı (Hamdullah Müstevfi, 1915: 94-100; Güneş, 2021b: 95-96). Verilen miktarlar toplandığı vakit, toplam miktar 1.267.315 dinar olarak çıkmaktadır. Bunun sebebi ise büyük ihtimalle vergi miktarları kaynakta geçmeyen şehirlere ait vergi oranları olmalıdır. Hamdullah Müstevfi ile aynı dönemde eserini kaleme alan İmad es-Seravî ise Rum başlığı adı altında sadece Vestaniye (Gevaş), Erzurum ve Erzincan'ın vergi oranlarını vermektedir. Buna göre de Vestaniye'den 145. 000 dinar, Erzurum'dan 24. 000 dinar ve Erzincan'dan 19. 000 dinar vergi alınıyordu (İmad es-Seravî, 1962: 46).

Sonuç

Türkiye Selçukluları hakkında kaynakların kifayetsizliği, devletin siyasi tarihi gibi malî teşkilatı hakkındaki araştırmaları bir hayli zora sokmaktadır. Bugün elimizde devletin malî teşkilat yapısını ve bu teşkilatın alt birimlerinin hangileri olduğunu anlayabilecek çok az veri bulunmaktadır. Bildiklerimizin çoğu ise İbn Bîbî, Aksarayî ve Anonim Selçuknâme gibi sayıları bir hayli az olan kaynaklarda geçen ve siyasi olayların satır aralarına gizlenmiş bazı ipuçlarına dayanmaktadır. Bu sebeple devletin malî işlerinin en büyük birimi sayılan divan-ı istifânın daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu tahmin etmemize rağmen, bu makamın ismi ile başında müstevfi bulunduğu dair malumat dışında, devrin muhasebe esas ve usullerinin ne olduğuna dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Hâlbuki İlhanlılar devrinde bu divanın çalışma esaslarını, burada çalışanların göre hiyerarşileri, tutulan defter çeşitleri ve bu zamanda gelir-gider tablosu hakkında daha sahil bilgilere ulaşabiliyoruz. Yine de bu denli kaynak sıkıntısına rağmen Türkiye Selçukluları zamanında devletin malî yapısı ve bu malî malumatın zaptı ve kontrolü ile görevli müstevfiilere dair bir takım aydınlatıcı bilgilerden de uzak değiliz. Öncelikle müstevfiilerden tespit edilebilen on dört kişinin ismi kaynaklarda geçmesi bizim için bir hayli önemlidir. Bunlar da 1. Müstevfi Necibeddin, 2. Müstevfi Sadeddin Ebu Bekr-i Erdebilî, 3. Müstevfi Şehabeddin Kirmanî, 4. Müstevfi Mikail Eminateddin, 5. Müstevfi Erzincanlı Meceddin Ebu'l-Hamid Muhammed Hüseyin, 6. Müstevfi Celaleddin Mahmud, 7. Müstevfi Hacı Nasireddin, 8. Müstevfi Fahreddin Kazvinî, 9. Müstevfi Şerafeddin Osman, 10. Müstevfi Abdülaziz, 11. Şerafeddin Abdurrahman-ı Tebrizî, 12. Müstevfi Asileddin, 13. Müstevfi Nasireddin Muhammed, 14. Müstevfi Devletşah'dır.

Ayrıca müstevfilerin icraatları hakkında verilen kayıtlardan devrin malî durumu, tutulan muhasebe esasları hakkında ipucu verebilecek nitelikte bilgilere ulaşmak da mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla I. Alâeddin Keykubad zamanından itibaren Türkiye Selçuklularında divan-ı istifâ kurularak devletin malî malumatı zapt altına alınmış, bu divanın başına da müstevfiler getirilmiştir. Fakat Moğol tahakkümünden sonra bu malî düzenin tümü ile Moğollara çalışan bir sisteme dönüştüğü anlaşılmaktadır. Hem Moğol yönetici veya komutanların ardı arkası bitmeyen para ve mal istekleri hem de burada İlhanlılar adına bazı teftişlerde bulunan İlhanlı devlet ricalinden bazı kişilerin usulsüz vergi veya mal toplamışlardır. Selçuklu devlet adamlarının bunlara hoş görünmek veya onların söz konusu isteklerine cevap vermek için devletin malî kaynaklarını keyfî olarak toplayıp harcamaları da devleti ve bu devletin tebaası olan halkı günden güne ezerek iktisadî hayatı çökme seviyesine getirmişlerdir. Bu da kaçınılmaz olarak Anadolu'da siyasi ve iktisadî bir keşmekeş sürecinin ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir.

- Aksarayî, (2000). Müsameratü'l-Ahbar, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.
- Amulî, (1363). Nefa'isü'l-Finûn fi 'Ara'isü'l-'Uyun, (tsh. Hac Mirza Ebü'l-Hasan Şî'ranî). C. 1, Tahran.
- Anonim, (1952). Selçukname, (çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara: Örnek Matbaası.
- Anonim, (2014). Selçukname, (çev. H. İ. Gök - F.Coşkuner), Ankara: Atif Yayınları.
- Avcı, C. (2006). Nâib. TDV İslam Ansiklopedisi, (32), 311-312.
- Ebü'l Farac, (1999). Ebû'l-Farac Tarihi, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C. 2, Ankara: TTK Yayınları.
- Eflakî, (2012). Ariflerin Menkıbeleri, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Felek 'Ala-i Tebrizî, (1973a). Kânûnü's-Sa'âde, Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert, (neşr. Mirkamal Nabipour), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) George-August Üniversitesi, Göttingen.
- Felek 'Ala-i Tebrizî, (1973b). Sa'adetname, Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert, (neşr. Mirkamal Nabipour: (Yayınlanmamış Doktora Tezi) George-August Üniversitesi, Göttingen.
- Göyünç, N. (1990). Ta'rîh Başlıklı Muhasebe Defterleri. Osmanlı Araştırmaları, (10), 1-37.
- Göyünç, N. (1994). Defter. TDV İslam Ansiklopedisi, (9), 88-89.
- Güneş, İ. (2021a). Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Güneş, İ. (2021b). Hamdullah Mustevfi'ye Göre 14. Asırda İlhanlı Vergi Varidatı. Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 4 (1), 88-109.
- Göksu, E. (2017). Selçuklular'ın Mirası: Gulam ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?), İstanbul: Kronik Yayınları.
- Hamdullah Müstevfi, (1915). Nuzhetü'l-Kulûb, (neşr. Le Strange, G.): London-Leiden.
- Hasan b. Ali, el-Mürşid fi'l-Hisab, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî: numara 21852.
- İbn Abdüzzâhir, (1985). Risale-Rihle-Gazavatname, (çev. Faruk Sümer), Yabanlı Pazarı. Türk Dünyası Araştırmaları, Ankara, 64-95.
- İbn Bîbî, (2014). El-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye, (çev. Mürsel Öztürk), C. 1, Ankara: TTK Yayınları.
- İbn Haldûn, (2006). Tarih İbn Haldun, C. 5, Beyrut.
- İbn Şeddâd, (1983). Târîhü'l-Melikü'z-Zâhir, (neşr. Hutayt, Ahmed): Beyrut.
- İmad es-Seravî, (1962). Camiü'l-Hisab, Das sogenannte Ğame'ol-Ĥesâb das 'Emâd as-Sarâwî, (neşr. Nejat Göyünç) : Georg-August Üniversitesi, Doktora Tezi.
- İpşirli, M. (1992), Beylerbeyi. TDV İslam Ansiklopedisi, (6), 69-74.
- Karatây el-'İzzî, (2005). Tarih Mecmu' n-Nevadir, (neşr.H. Hayn-M. Hacıfî), Beyrut.

- Köymen, M. A. (2011), Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. 3, Ankara: TTK Yayınları.
- Köymen, M. A. (2020). Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Mazenderânî, (1952). Risâle-i Felekiye der İlm-i Siyakât, Die Risâla-yi Falakkiya, (neşr. Walther Hinz): Wiesbaden.
- Merçil, E. (2006). Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara: TTK Yayınları.
- Merçil, E. (2021). Selçuklularda Vergiler, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, E. (2015). Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyâlet Divânları), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Mevlânâ Celaleddin, (1992). Divân-ı Kebir, (çev. Abdalbaki Gölpınarlı), C. 1-3, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Nahcivanî, (1964). Düstûrül-Katib fi Ta'yînü'l-Meratib, (neşr. Abdulkerim Alizade), C. 1, Moskova.
- Nahcivanî, (1971). Düstûrül-Katib fi Ta'yînü'l-Meratib, (neşr. Abdulkerim Alizade), C. 2, Moskova.
- Reşîdüddîn, (1373). Câmiü't-Tevârîh, (neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî), C.2, Tahran.
- Reşîdüddîn, (2013). Câmiü't-Tevârîh, (çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesampour Khelejeni), Ankara: TTK Yayınları.
- Sabbağ, A.-Bozkurt, N. (2006). Müstevfî. TDV İslam Ansiklopedisi, (32), 147-148.
- Serin, M. (2009). Siyâkat, TDV İslam Ansiklopedisi, (37), 291-292.
- Şeşen, R. (2009). Sultan Baybars ve Devri, İstanbul: İrcica Yayınları.
- Turan, O. (2004). Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2014). Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara: TTK Yayınları.
- Turan, R. (2020). Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divân), Ankara: TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara: TTK Yayınları.
- Yıldız, M. K. (2021). Türkiye Selçuklu Devleti'nde Zeredhâne Kurumunun Özellikleri ve İşleyişi. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, (14), 231-254.